

SCHUURKERK EN PASTORIE, BURGAKKER TE BOXTEL (1672-1828)

Ruud van Nooijen, Boxtel - versie: 23 februari 2020 (1e versie van 14 januari 2014)

Samenvatting

1. Waarom schuurkerken?

Schuurkerken werden in Brabant gebouwd toen na de Vrede van Münster in 1648 de Nederlandse Opstand of Tachtigjarige Oorlog eindigde en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden werd erkend en Brabant ging behoren tot de Republiek. De republiek had een protestantse signatuur gekregen.

Nederduits gereformeerd (ook wel: ware religie) was de enig officieel toegelaten religie. Dit had ook gevolgen voor het vervullen van openbare ambten en bestuursfuncties: was men niet de ware religie toegedaan, dan kwam men niet in aanmerking voor genoemde functies. Katholiek Brabant kreeg geen zelfbestuur: de naam werd Staats-Brabant en het werd geregeerd door Staten-Generaal en Raad van State. Brabant werd overspoeld door van boven de grote rivieren komende dominees die het gewest zouden gaan bekeren en door protestantse burgers die de voor de katholieken verboden functies gingen overnemen. Katholiek Brabant ging ondergronds: in het geheim ontstonden 'kerken', eerst in kamers van huizen, nadien in bestaande (boeren-)schuren. Ook werden er nieuwe schuren gebouwd die als kerk werden gebruikt: vandaar de naam schuurkerken. Deze situatie duurde tot 1795 (Bataafse Republiek).

2. Boxtelse situatie

Ook in Boxtel werd eerst in particuliere huizen gekerkt, later in schuren. Waarschijnlijk werd in 1672 aan het einde van de Burgakker de bekendste en waarschijnlijk ook de grootste schuurkerk van Boxtel gebouwd, met ernaast een pastorie. De schuurkerk stond op de plaats waar thans de voormalige Levensschool staat. Regelmatig werd op last van de drossaard de schuurkerk gesloten en moest een boete worden betaald. Na 1672 werd het regime toegeefflijker.

3. Hoe het schuurkerk en pastorie verging na einde Reformatie

De schuurkerk werd gesloopt, één jaar nadat november 1827 de grote Sint-Petruskerk weer was gerestaureerd en door de katholieken in gebruik was genomen. De ernaast gelegen pastorie bleef in gebruik tot het jaar 1845. Omstreeks 1960 is het historische pand gesloopt.

1. Waarom schuurkerken, vanwaar de naam?

Waarom werden er gedurende een lange periode (1648 - 1798) in Brabant schuren als kerken gebruikt en nieuwe kerken als schuren gebouwd? In de provincie staan immers tientallen schitterende, vaak zeer oude, kerken. In het kort een stukje voorafgaande vaderlandse geschiedenis. Nadat de **Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden** zich afscheidde van **Philips II**, koning van Spanje en tot dat moment heerser over de Habsburgse Nederlanden, bleef Brabant betwist gebied. De republiek had een overduidelijk protestantse, liever gezegd calvinistische, signatuur gekregen. In die tijd sprak men van **Nederduits gereformeerd**, ook wel **ware religie** genoemd. Dit leidde ertoe dat andere protestantse denominaties (bijvoorbeeld lutheranen, doopsgezinden: zij werden wel aangeduid als

dissenters) als niet 'volwaardig' werden beschouwd, terwijl het voor rooms-katholieken en joden het vrijwel onmogelijk werd gemaakt hun religie te beoefenen. Deze ontwikkeling had nog andere gevolgen: was men geen belijder van die ware religie, dan was het onmogelijk om een openbaar ambt of een bestuursfunctie te vervullen, bijvoorbeeld schepen, drossaard, postmeester, rentmeester, vorster (gerechtsdienaar), tollenaar. In 1629 viel de vesting 's-Hertogenbosch in handen van de Republiek. De **Staten-Generaal** begonnen met plakkaten (verordeningen) uit te geven die het leven van de Brabantse katholieken en hun geestelijkheid zuur, zo niet onmogelijk maakten. In 1648 volgde de **Vrede van Münster**. Tengevolge hiervan kwam onder andere het noordelijk deel van het vrijwel geheel katholieke Hertogdom Brabant tot de Republiek te horen. De Reformatie deed vanaf dat moment haar invloed in volle omvang ook in het zuiden van de Republiek gelden. De naam werd **Staats-Brabant** en het werd voortaan geregeerd vanuit 's-Gravenhage door de Staten-Generaal en de **Raad van State**. Het werd beschouwd als zendingsgebied waar zo snel mogelijk de nodige dominees naar toe moesten om de inwoners te bekeren tot de ware religie. Gevolg van deze maatregelen was onder meer dat in Brabant de katholieken overal hun vaak grote, middeleeuwse kerken kwijtraakten aan de meestal zeer kleine protestantse gemeenschappen. Deze waren niet, of niet goed, bij machte deze grote gebouwen naar behoren te onderhouden en op veel plaatsen zien we door de tijd heen kerken (deels) instorten of beschadigd raken door omvallende torens of torenspitsen. Een voorbeeld daarvan is de oude kerk van Sint-Michielsgestel in het centrum, waarvan alleen nog het stenen torenlichaam resteert. In Boxtel bleef de toren weliswaar overeind, doch in februari 1684 stortte het schip in. Een overeind gebleven muur ging met een storm in 1800 alsnog tegen de vlakte. Kloosters werden gesloten of mochten nog tijdelijk voortbestaan onder voorwaarde dat geen nieuwe roepingen meer werden aangenomen. Op deze wijze kon het Buxtelse **Clarissenklooster** zijn bestaan rekken tot het jaar 1717. Priesters mochten hun functie niet langer uitoefenen en moesten de provincie verlaten. Voor zover ze hieraan geen gevolg gaven, moesten ze onderduiken en hun functie in het geheim uitoefenen. In 1636 verlieten de Buxtelse kanunniken hun woonplaats. Vanuit de rest van de Republiek reisden veel protestanten af naar Brabant om daar de voor katholieken verboden functies in te nemen.

Het lukte echter niet om overal stads- en dorpsbesturen samen te stellen enkel bestaande uit protestanten. Vandaar dat de Staten-Generaal gedwongen waren toe te staan dat in een voorkomend geval ook **modeste** (gematigde) katholieken schepen of president schepen werden. In de praktijk gaf deze maatregel echter regelmatig onenigheid.

Aanvankelijk gingen katholieken een deel van hun kerkelijke activiteiten - opdragen van de heilige mis, lof of eucharistische aanbidding, biecht horen, trouwen - voortzetten in particuliere huizen. In het jaar 1671 was er in Buxtel sprake van drie plaatsen waar missen werden opgedragen: één huis en een tweetal schuren. Dit leverde natuurlijk gevaar op voor de bezitter van het pand die dit toestond. Probleem was dat de meeste huizen te klein waren om een groot aantal gelovigen te herbergen. Boerderijen en kloosters hadden vaak bijgebouwen, waaronder ook grote schuren die meer ruimte boden. Daarbij moeten we bedenken dat boerenbedrijven vaak nog tot in het centrum van een dorp of stad aanwezig waren. Nadien werden ook nieuwe schuren gebouwd uitsluitend om als kerkruimte te dienen. Zo'n schuur was dus een redelijk onschuldige vermomming. Op geen enkele wijze toonde men dat het om een kerk ging. Dus geen gotische (spitsboog) vensters of torentje met klok. Ondanks alle inspanningen van de landsregering zag men geen kans het katholieke Brabant van religie te doen veranderen. Anderzijds: in de meeste dorpen en steden was de protestantse gemeenschap zo klein dat die geen kans zag de katholieke religie de kop in te drukken. Hoewel in elk dorp minimaal de dominee, schoolmeester en drossaard protestants

waren, had men te weinig (dwang-) middelen om alle verordeningen van de Staten-Generaal blijvend af te dwingen en te handhaven.

Bovendien moesten protestanten oppassen dat hun het leven niet al te zuur werd gemaakt, hetgeen van tijd tot tijd toch nog gebeurde. Zo kon de drossaard niet vertrouwen op ondersteuning van schuttersgildes bij het uitvoeren van bepaalde onderdelen van zijn taak, omdat de leden van die gildes massaal katholiek waren gebleven en weigerden op te treden tegen geloofsgenoten. Ook gebeurde het dat een katholieke eigenaar weigerde een huis te verhuren of verkopen aan een dominee of schoolmeester. In Boxtel waren de drossaards **Arent van Duynen** en **Jan Bowier** berucht om hun optreden tegen de katholieken.

Kort na de Vrede van Münster die in mei 1648 werd gesloten, waren nieuwe drossaards en dominees die overal in Brabant waren benoemd, in de meeste gevallen nog vol goede moed en fanatiek in hun pogingen om katholiek Brabant in het gareel te krijgen. Wederzijds hield men elkaar goed in het oog. De drossaard moest oppassen voor de dominee en dat gold omgekeerd evenzeer.

September 1648: in Boxtel arriveert de eerste dominee

In Boxtel was de eerste dominee, **Johannes Aelstius**, van mening dat de nieuwe, eveneens protestantse drossaard, de katholieken te veel de hand boven het hoofd hield en hij deed daarover zijn beklag bij de Staten-Generaal. Een drossaard die - in de ogen van een dominee - ten aanzien van katholieken te lankmoedig optrad, kon uit meerdere overwegingen op deze manier optreden. Het kon zijn dat hij corrupt was en zich liet betalen om de schuurkerk te gedogen; het was ook mogelijk dat hij te goeder trouw was en de katholieken hun gang liet gaan om de lieve vrede in de leefgemeenschap, waarin iedereen iedereen nog kende, te bewaren. Een voorbeeld: reeds in 1630 inde de Bossche hoogschout **Bergaigne** een bedrag van enige duizenden guldens (!) voor het oogluikend toestaan dat er in de stad in huizen door katholieken werd gekerkt. Die afkeurenswaardige houding van corrupte officieren was de landsregering een doorn in het oog. Vandaar dat in 1730 een plakkaat werd uitgevaardigd waarbij in deze kwestie de **recognitiegelden** (recognitie = erkenning) hun intrede deden. Katholieke kerkbesturen werden verplicht jaarlijks een vaststaand bedrag aan de officier (drossaard) te betalen. Waren er naast een pastoor nog een of meer kapelaans aanwezig, dan werd een hoger bedrag aan recognitiegeld gevorderd. Maar ook nadien vonden er nog kerkstoringen en -sluitingen plaats. Dit geschiedde dan vaak bij wijze van strafmaatregel. Zo werd een kerk gesloten omdat een gevangengezet persoon wist te ontsnappen... In een ander geval betrof dit het onttrekken van een minderjarig kind aan de opvoeding in een protestants milieu. Dit laatste kon gebeuren als bijvoorbeeld een katholiek kind wees werd. Dan bepaalde de plaatselijke magistraat waar en hoe het kind werd ondergebracht en opgevoed. Onnodig te zeggen dat men hierin een kans zag een nog jong kind te doen opvoeden in een protestants milieu en zo voor die religie te 'winnen'.

Deurwaarder belast met kerksluiting

Kerksluitingen werden in de praktijk verricht door een deurwaarder die bij de desbetreffende kerk het exploit voorlas en overhandigde aan de pastoor. Daarna sloot en verzegelde hij het kerkgebouw. Zolang de sluiting voortduurde controleerde hij de zegels regelmatig op hun conditie (verbroken/ongeschonden zijn). Volgde op de sluiting een maatregel van **Hunne Hoogmogenden** (Staten-Generaal) - bijvoorbeeld het verwijderen van aangebrachte wijzigingen, of ontsluiting van de schuurkerk - dan lag de uitvoering daarvan weer in handen van deze deurwaarder. Het hoeft geen betoog dat deze functionaris niet altijd even vriendelijk werd bejegend. Regelmatig kon hij zijn werk pas verrichten als er een gewapende

bescherming voorhanden was.

In de praktijk hielden drossaards in de eerste periode na 1648 de katholieken scherp in de gaten en vonden regelmatig kerkstoringen plaats en werden schuurkerken gesloten. Dit gebeurde niet zelden nadat daaraan voorafgaande de protestanten waren dwarsgezet. Voorbeelden: verstoring van de (protestantse) kerkdienst, het gooien van stenen naar de dominee, weigeren om de drossaard te ondersteunen bij diens taak. Ook een zonder toestemming verrichte (kleine) verbouwing of onderhoud aan een schuurkerk kon aanleiding vormen tot sluiting. De katholieken betaalden een vastgesteld bedrag om te bereiken dat hun kerk gedoogd werd. Na 1672, het jaar dat Nederland door Frankrijk werd binnengevallen - de Franse **Zonnekoning** (Lodewijk XIV) verbleef nog gedurende tien dagen op **kasteel Stapelen** - werd het beleid ten aanzien van de Brabantse katholieken milder. Wellicht omdat de Staten-Generaal vreesden dat de Brabantse bevolking in opstand zou komen of zich zou aansluiten bij het zuiden. De **plakaten** (verordeningen) van de Staten Generaal bleven weliswaar van kracht, maar handhaving kreeg minder prioriteit. Men had intussen wel door dat Brabant overwegend geen zin had in het protestantse geloof. Zo kon de katholieke bevolking van Brabant haar schuurkerken blijven gebruiken tot aan de komst van de **Bataafse Republiek** in 1795, de daaruit voortvloeiende volksvertegenwoordiging, de **Nationale Vergadering** en het product van dit orgaan: de **Staatsregeling van 1798** (grondwet), waarbij onder meer alle godsdiensten gelijk werden gesteld. In een van de toegevoegde artikelen bij deze wet was een regeling opgenomen ten aanzien van de teruggave van genaaste kerken. Dat betekende in Brabant bijna overal dat katholieken hun - vaak heerlijk gehavende - oude kerken terugkregen. De vaak kleine protestantse gemeenten kwamen zo op straat te staan en hadden bijna nergens geld om een eigen kerk te laten bouwen.

2. De Boxtelse schuurkerk

Ook in Boxtel ontstond aanvankelijk, noodgedwongen, de gewoonte om in particuliere huizen kerkdiensten te organiseren. Nadien moet er een drietal schuurkerken zijn geweest, doch waar die stonden is niet bekend.

De bekendste schuurkerk wordt in 1672 genoemd. Het kerkgebouw werd waarschijnlijk in dat jaar in opdracht van pastoor **Walter Vogels** samen met een huis dat als pastorie dienst zou gaan doen, opgetrokken.

Na 1648 van hunne kerk beroofd, ¹⁾ konden de katholieken slechts ter sluik hunne godsdienst waarnemen; doch naauwelijks waren de Franschen in ons land gevallen (1672), of wij zien den pastoor Walter Vogels optreden; weldra kreeg men oogluikend eene schuurkerk ter plaatse *den Borgakker*, wáár de pastorij tot het jaar 1837 is bewoond gebleven, toen eene nieuwe pastoorswoning bij de kerk was gebouwd ter plaatse, waar de oude dekenij weleer stond. Van 19 augustus tot 24 december 1752 werd deze schuurkerk gesloten om de verregaande paapsche stoutmoedigheid van het rieten dak van binnen met planken te hebben bekleed!! Boven de kosten van allerlei aard moest het kerkbestuur dit vergrijp nog met de somme van f 550 boeten. Ook was in het einde van 1714 en in het begin van 1715 het bedehuis gesloten. ²⁾

¹⁾ Den 10 februarij 1649 was het verbod uitgevaardigd, dat geen priester to Boxtel eenige bediening mogt uitoefenen.

*Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch
derde deel, 1872, door:
Lud. Henr. Christ. Schutjes
R.K. Priester en Pastoor van Orthen*

Pastoors schuurkerk op de Burgakker te Boxtel:

1672-1691: Walter Vogels (afkomstig uit Sint-Oedenrode)

1691-1704: Petrus Becx (van Helmond)

1705-1723: Petrus van Geffen (overleden 31-7 1723)

1723-1746: Johannes van Mierlo

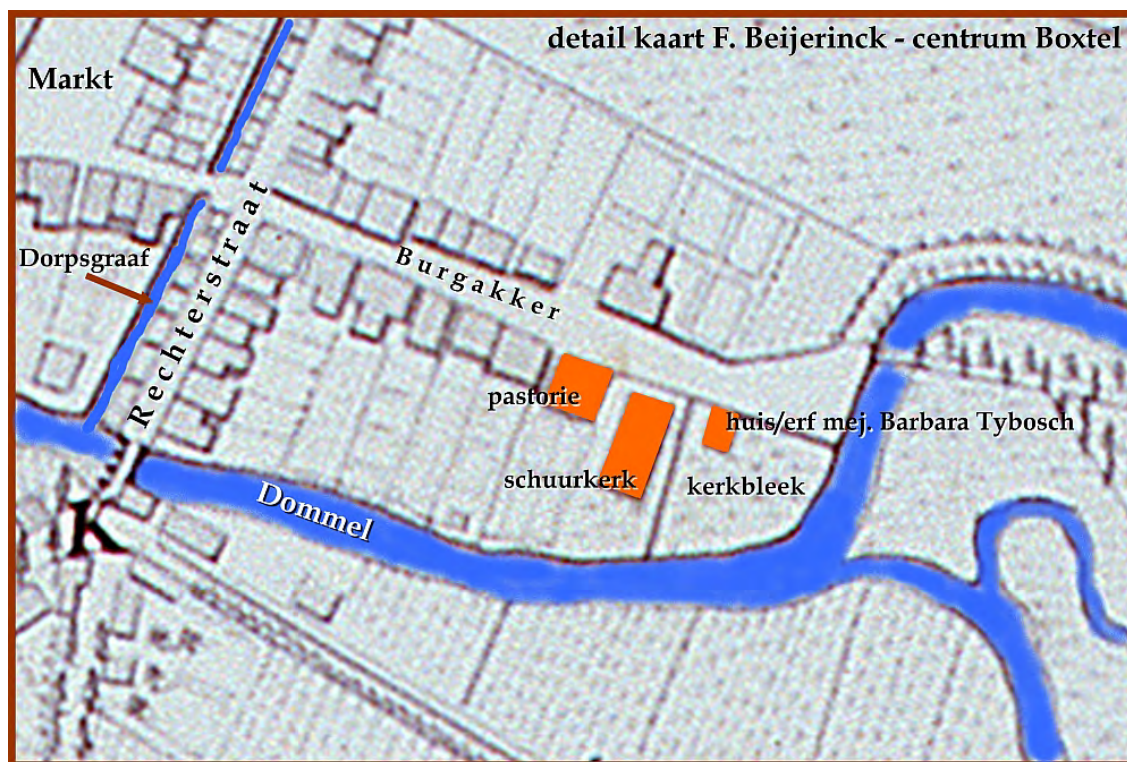
1746-1765 Adrianus Hurckmans

1765-1811 Nicolaas Franciscus du Messie

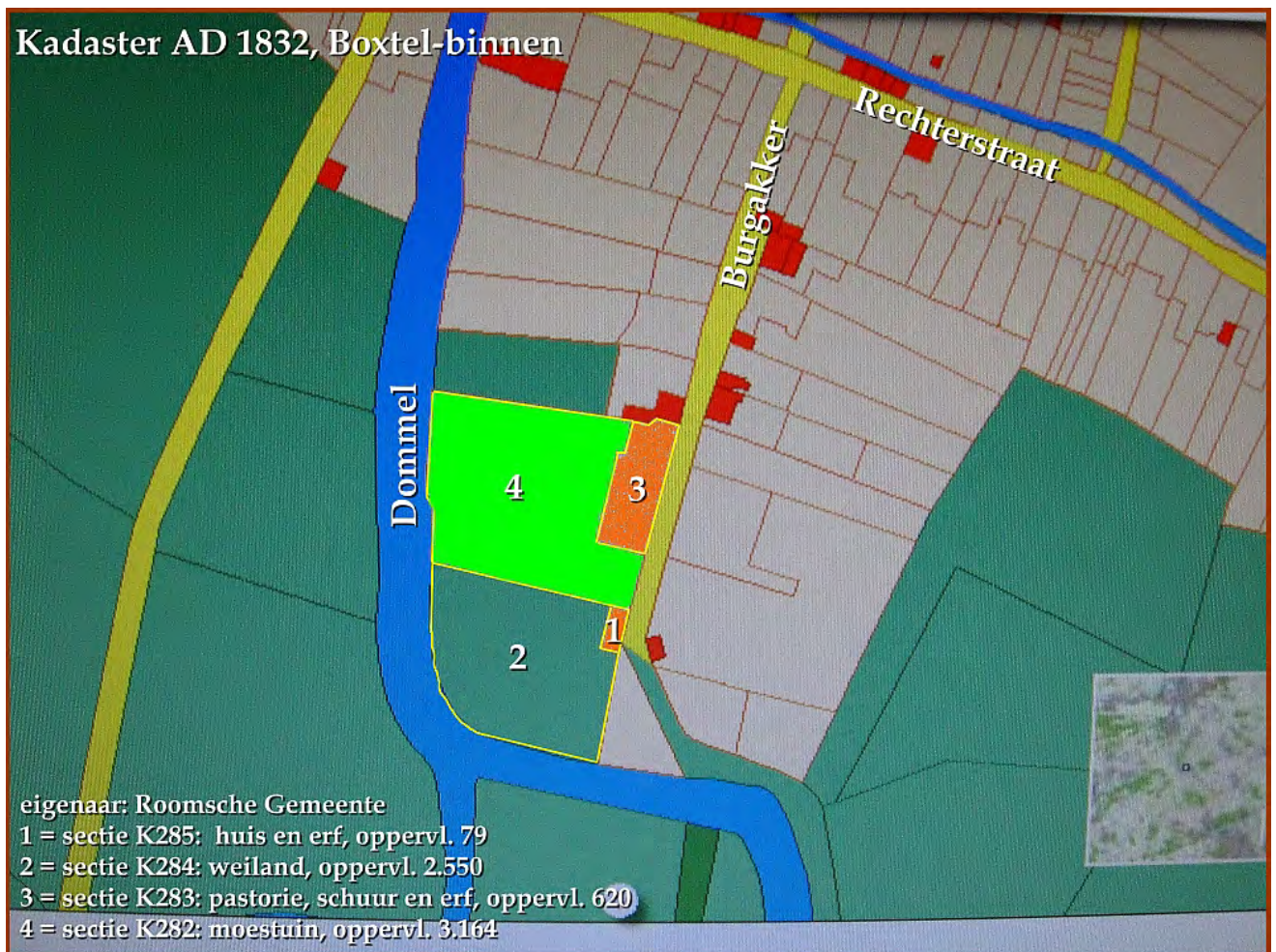
1811-1827 deken Franciscus de Wijs (daarna nog pastoor/deken Sint-Petruskerk tot 1852)

Burgakker te Boxtel in richting kasteel Stapelen, ca. 1918. Rechts straatzijde waar achteraan de schuurkerk lag. Het huis, helemaal achteraan rechts en nauwelijks zichtbaar, was de pastorie van de schuurkerk die medio einde vijftiger jaren twintigste eeuw werd gesloopt. Deze pastorie stond met voorgevel en ingang haaks op de Burgakker. Vergelijk daartoe de perceelsaanduiding op de kadasterkaart uit 1832 (foto Heemkunde Boxtel., collectie Wim Baaijens).

Detail kaart uit 1801 met schuurkerk (ca. 1672 - 1828) op Burgakker te Boxtel.

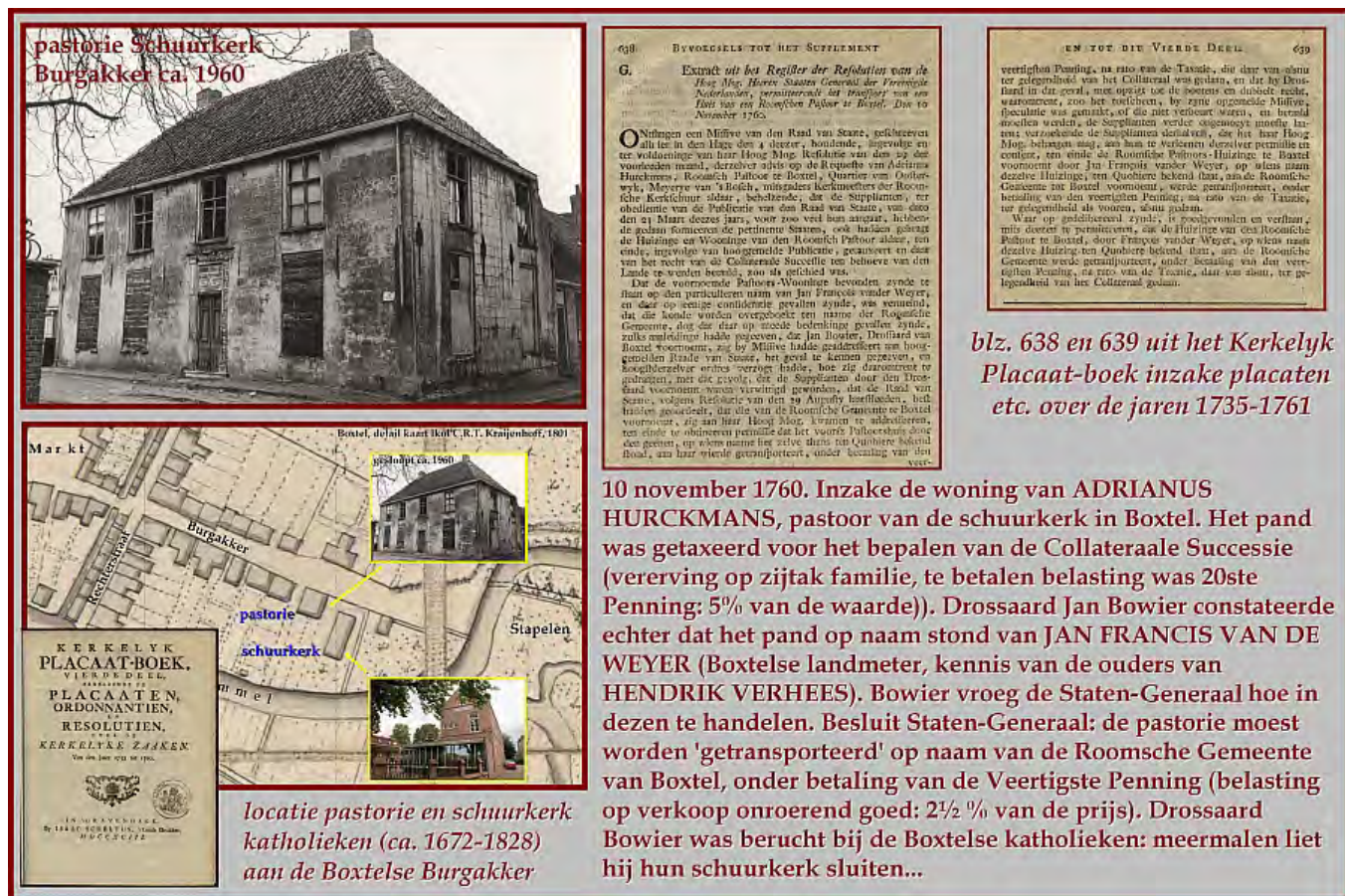
Detail kadasterkaart Boxtel van 1832, de schuurkerk is dan al weg

Schuurkerk tussen Dommel en Burgakker

De schuurkerk werd aan het einde van de toen nog onverharde Burgakker, gelegen op een perceel grond tussen Burgakker en rivier de Dommel, gebouwd. De schuurkerk stond haaks ten opzichte van de rivier en aan de voorzijde lag een pleintje dat grensde aan de Brugakker. De locatie van de schuurkerk is nu nog te herkennen aan de later op die plek gebouwde en nu nog bestaande gebouw van de voormalige **Levensschool**, thans in gebruik bij **SintLucas** (mbo-school). De pastorie stond, aan de noordzijde naast de schuurkerk. Op die plek staat nu, naast de smalle weg die toegang geeft aan de erachter gelegen appartementen, een rijtje huizen.

Einde Burgakker te Boxtel met voormalige Levensschool, thans (2014) in gebruik door SintLucas. Vooraan rechts stond de pastorie (zie desbetreffende zwartwitfoto).

Pastorie schuurkerk

Zoals gezegd werd ten noorden van de schuurkerk een ruim, met een zijgevel aan de Burgakker grenzend, herenhuis gebouwd dat als pastorie diende. Deze woning voor pastoor en kapelaans was voorzien van een hof die doorliep tot aan de Dommel. Op het erf was ook een schuur aanwezig. Tot in het centrum van Buxtelaar lagen in die tijd nog percelen grond die door de aangrenzende bewoners van panden werden gebruikt als moestuin om zo voor een deel van de voeding, zelfvoorzienend te kunnen zijn.

De pastorie zelf was een ruim tweelaags, gepleisterd pand met een bewerkte houten omlijsting rond de voordeur. Inwendig was in de grote kamer beneden een met marmer beklede schouw aanwezig. Het pand was voorzien van een wolfsdak. Eronder lag een kelder met aan weerszijden nissen: aan elke zijde vijf, derhalve in totaal tien nissen. Waarschijnlijk hebben die gediend om flessen wijn op te slaan. Met het hiervoor genoemde pleintje, gelegen tussen kopgevel en straat, voldeed het gebouw aan de eis dat een schuurkerk niet onmiddellijk gelegen mocht zijn aan de openbare weg.

De pastorie werd aan de ene zijde begrensd door het voorpleintje van de schuurkerk, aan de andere zijde belendde zij (in 1793) aan de woning van de weduwe van **Jan Francis van Alphen**. Het perceel omvatte ook een schuur of houtschop; de hof liep door tot aan de Dommel. Bij een officiële schatting, die in voormeld jaar geschiedde door **J.H. van Hogerwou** als substituut-drossaard en door de schepenen **N. Stelbach** (president), **Henricus van de Ven**, **Artus Hollert**, **Wilhelmus van Abeelen** en **Henricus van der Meijden**, werden kerkschuur en pastorie getaxeerd op onderscheidenlijk 2.000 en 2.400 gulden.

Burgakker wordt verhard

In het jaar 1788 ging Buxtelaar **Hendrik Verhees**, in opdracht van het gemeentebestuur naar Antwerpen en kocht daar 61.500 kasseien voor verharding van Zwaanse brug, Gareneindje (thans Molenstraat) en Burgakker. Waarom ook de burgakker? Dit was geen

doorgaande weg. De straat liep dood in de velden. Voorts lag er een zandpad naar het houten bruggetje over de Dommel, leidend naar park en kasteel Stapelen.

De reden was dat door de verharding, kerkgangers op weg van of naar de schuurkerk, dat stuk bij nat weer met droge voeten konden afleggen.

De naam **borg-** of **burgakker** verwijst naar een **burcht** in de omgeving. Het is mogelijk dat naar kasteel Stapelen wordt verwezen, doch het kan evenzeer verwijzen naar de motteburcht, waarvan wordt verondersteld dat die mogelijk heeft gestaan op de kerkheuvel van de sint-Petrusbasiliek.

Woning Antonius van Alphen (Boxtel 1748 - Schijndel, 1831)

Enige woningen verder aan dezelfde kant als de pastorie, doch richting Rechterstraat, lag en ligt nog het geboortehuis (huisnr. 10) van **Antonius van Alphen**. Een gevelsteen herinnert hier nog aan. Van Alphen werd priester en was in 1777 kapelaan te Boxtel. Later wordt hij pastoor in Schijndel. Tijdens de Reformatie bestonden er geen bisdommen in ons land. Namens de paus werden apostolisch vicarissen aangesteld, met het doel leiding te geven aan de ondergedoken (schuurkerken) parochies in hun gebied. Van Alphen werd eerst adjunctvicaris in 1782 en in 1790 vicaris. Op last van keizer Napoleon heeft hij toe 2 maal toe in Frankrijk gevangen gezeten. In die periodes nam De Wijs die functie waar. Toen na het ontstaan van de Bataafse Republiek en totstandkoming van de Staatregeling van 1798 (grondwet) uitvoering moest worden gegeven aan de additionele artikelen bij de Staatsregeling, bepaalde het 6e artikel daarvan dat kerken moesten worden teruggegeven aan de denominatie met de meeste ledematen. In Brabant betekende zulks bijna overal dat de oude, vaak nog middeleeuwse, kerken door de protestanten moesten worden teruggegeven aan de rooms-katholieken. Van Alphen had een vooruitziende blik en zag de bui als hangen: vele van de terug te geven kerken hadden een goede anderhalve eeuw te lijden gehad van onvoldoende onderhoud en reparaties. De herbouw van die kerken zou kapitalen gaan kosten, geld dat er niet was... Daar had Van Alphen, althans voorlopig, een punt mee. Doch hij had nog andere bezwaren. Zo was hij van mening dat de kerken ontheiligd waren door langdurig gebruik door belijders van de gereformeerde religie, ja zelfs hun doden waren in de kerken begraven. Met betrekking tot de boxtelse Sint-Petruskerk dacht de overgrote meerderheid van de Boxtelse bevolking daar anders over: zij wilden hun Sint-Petruskerk terug, restaureren en weer in gebruik nemen.

Van Alphen had iets met de bestaande schuurkerken, Die waren betrekkelijk compact en eenvoudig - en betrekkelijk goedkoop - te bouwen. Hij zag meer in de bouw van dit type kerk voor de parochies waarvoor hij als vicaris de verantwoording droeg. Antonius van Alphen kende Hendrik Verhees, die hij 'd'n architect' noemde, goed. Van Alphen verzocht Verhees een 'generaal plan' voor de bouw van nieuwe schuurkerken te maken. Tot uitvoering er van is het nooit gekomen.

Van Alphen bleef zich tot het laatst toe verzetten tegen herbouw van onder meer de Boxtelse Sint-Petruskerk. Toen er uiteindelijk een financiële regeling was getroffen, de Dienst der Domeinen die als tiendheffer ook verantwoordelijk was voor het onderhoud, kwam met geld over de brug, ging het argument dat er geen gel was, niet langer op. Boxtel ontving het hoogste bedrag van de gehele provincie Noord-Brabant. Dat bedrag, aangevuld met milde parochiale giften maakten het mogelijk dat de aloude en sterk verwaarloosde Sint-Petruskerk tussen 1823 en 1927 kon worden hersteld. Pas toen stapte Van Alphen over zijn eerdere bezwaren heen.

Burgakker, Boxtel

vóór ca. 1960

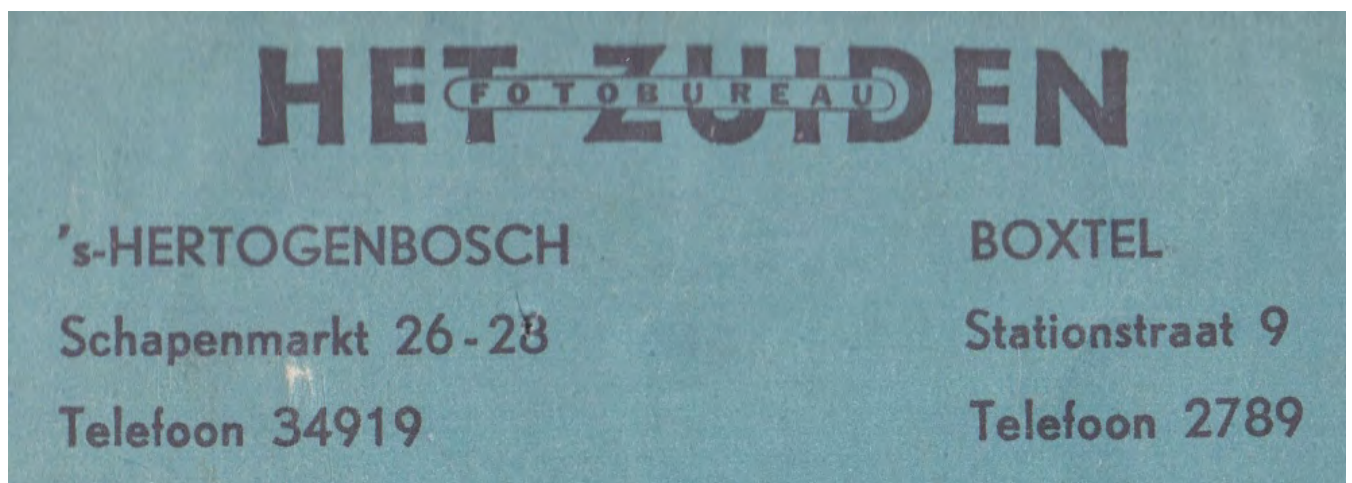
2 oktober 2007

locatie pastorie
voormalige schuurkerk

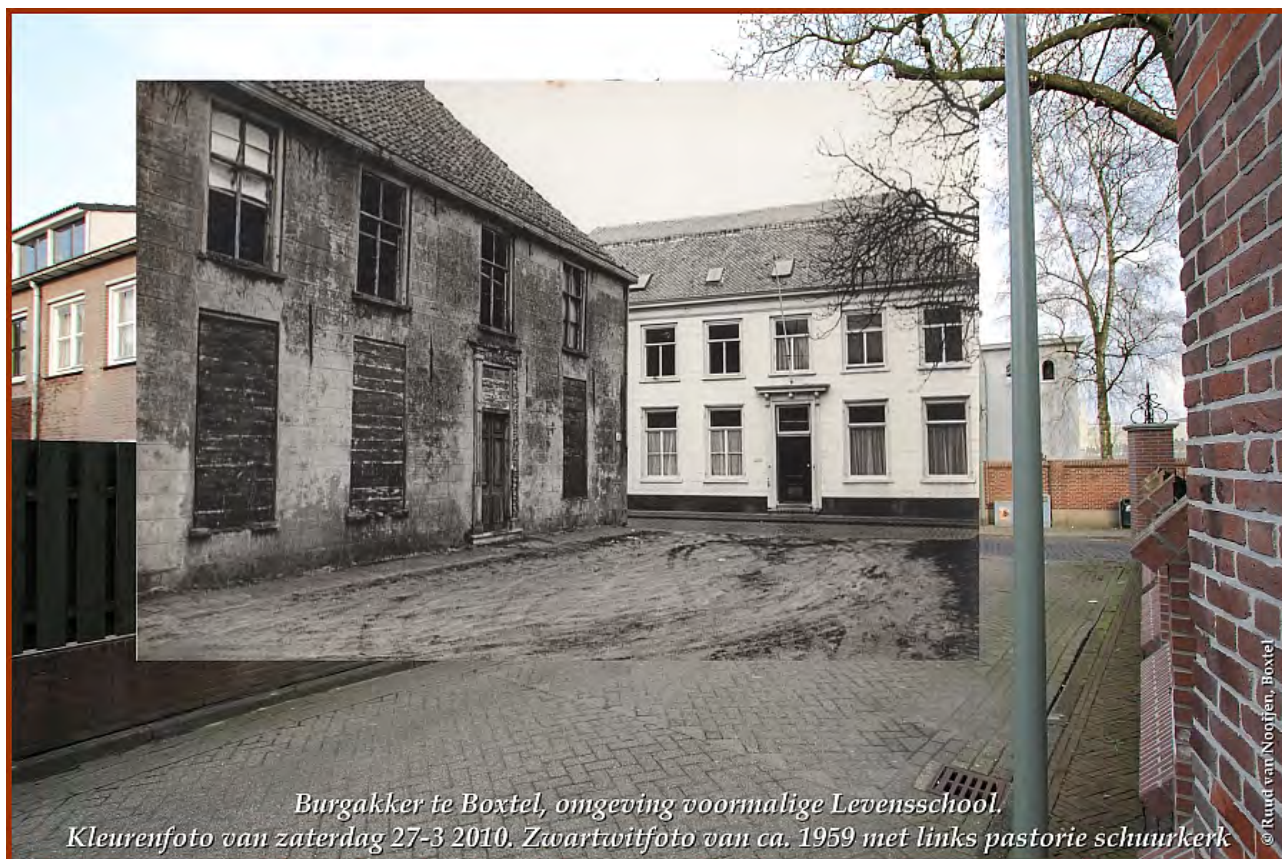

Pastorie schuurkerk aan Burgakker te Bortel. Waarschijnlijk kort voor de sloop ca. 1960. Links is de gemetselde pilaar zichtbaar van het hekwerk bij de Levensschool. Foto van Fotopersbureau Het Zuiden.

Opdruk foto-envelop die Het Zuiden gebruikte voor afleveren fotobestellingen.

Hedendaagse kleurenfoto met ingemonteerd in zwart-wit de voormalige pastorie

Kerkstoringen en kerksluitingen

Zoals ook elders in de provincie veelvuldig voorkwam, ontkwam Boxtel niet aan diverse verstoringen van de kerkdiensten en aan kerksluitingen. Dat gebeurde in 1690, 1698, 1706, 1711, 1752, meestal vergezeld van een forse boete.

Schuurkerk vergroot

Aan de Burgakker werd bij de schuurkerk geen kerkhof aangelegd, zodat men overleden katholieken bleef begraven op het kerkhof rond de Sint-Petruskerk. Waarschijnlijk bleven tot 1721 naast de schuurkerk op de Burgakker elders in Boxtel nog twee andere schuurkerken in gebruik.

In genoemd jaar verwierven de Boxtelse katholieken toestemming van de Staten Generaal om de schuurkerk aan de Burgakker te vergroten. Voor alles - vergroten, onderhoud of dat nu indan wel uitwendig was - moest vooraf toestemming worden verkregen van de regering. Het was een behoorlijk groot gebouw: zo'n 38 bij 14 meter. Het dak was met riet gedekt. In 1804 werden er nog 700 bossen riet in het dak verwerkt.

In het gebouw waren drie altaren aanwezig: één hoofdaltaar en twee zijaltaren. Er hingen diverse schilderijen. Vermoedelijk zijn enige, thans in de Sint-Petrusbasiliek opgehangen schilderijen afkomstig uit de schuurkerk. Voorts was de schuurkerk inwendig voorzien van pilaren waartegen heiligenbeelden waren geplaatst. Een ervan hangt nu in de Heilig-Bloedkapel en stelt priester Eligius van den Aker voor op het moment dat hij de kelk heeft omgestoten en de witte miswijn rode vlekken achterlaat op het altaarlinnen.

Het deftigste Kerckehuys

Op 14 februari 1727 richtten de Boxtelse katholieken zich in een rekest tot de **Apostolisch Nuntius in de Nederlanden**. Men verzocht om toestemming teneinde pastoor

J. van Mierlo zondags tweemaal een heilige mis op te laten dragen. Voorts maakten ze gewag van hun enthousiasme inzake hun kerkgebouw dat ze omschreven als **het deftigste kerckehuys van de geheele Meijerije van 's Bosch**.

Gedwongen sluiting schuurkerk

Op 19 augustus 1752 was het drossaard Jan Bowier ter ore gekomen dat er in de schuurkerk **timmeragiën en vernieuwingen** waren aangebracht. Dit leidde tot een maandenlange sluiting. Vier maanden later, op 24 december werd de kerk, na een eerder ontvangen missive uit Den Haag, tot opluchting van de Boxtelse katholieken weer opengesteld. De Staten Generaal lieten weten dat de overtreding voor **deze reize werd geconniveert** (oogluikend toegestaan). Deze gunstige beslissing blijkt te zijn ingegeven doordat de Heer van Boxtel financieel had bijgedragen aan het onderhoud van de kerk.

G R O O T
P L A C A A T B O E K.
V E R V A T T E N D E D E
P L A C A A T E N,
O R D O N N A N T I E N en E D I C T E N,
V A N D E
Hoog Mog. HEEREN STAATEN
G E N E R A A L der Vereenigde Nederlanden;
E N V A N D E
Edele Groot Mog. HEEREN STAATEN
van H O L L A N D en W E S T V R I E S L A N D;
M I T S G A D E R S V A N D E
Edele Mog. HEEREN STAATEN VAN Z E E L A N D.
De twee eerste Deelen by een verzameld door Mr. CORNELIS
C O O R N I J S Z. A N T O N I J S Z. en vervolgd tot den jaare 1795, in het laatst gelycke door Mr.
S I M O N V A N L E U W E N, A r c h i v e r s t a t i s t; en later by den JACOBUS, P A U
L U S en I A A C S C H U L T E S in den jaare 1795 gelycke.
En nu na den jaare 1760 in het laatst gelycke door
M. D I D E R I C U S L U L I U S,
E N
M. J O A N N E S V A N D E R L I N D E N,
A d v o c a a t e n v o o r d e n H o e v a n H o l l a n d.
A G T S T E D E E L.
T e A M S T E R D A M,
B y J O H A N N E S A L L A R T.
A n n o 1795.

295.

Resolutie van de Staaten Generaal, waar by de
Roomsche Pastoor en Kerkmeesteren van
Boxtel worden gelast de kosten op 't fluy-
ten en ontflyten van hunne Kerkshuur uit
hunne privé beurs te rembourfeeren. Den
21 Maart 1753. 296

Pastorie naast schuurkerk
Burgakker, gesloopt
omstreeks 1960

Burgakker, Boxtel. Locatie
katholieke schuurkerk
tussen ca. 1672 en 1828

Gedurende de periode 1648-1794 mochten
katholieken in Staats-Brabant (Reformatie) hun
geloof niet openlijk uitoefenen. Er ontstonden
schuurkerken. IJverige (gereformeerde)
drossaards poogden die regelmatig te sluiten.
Zo ook in Boxtel...

Staten Generaal vieren de teugels

In 1787 vierden de Staten Generaal de teugels enigszins: men mocht voortaan - zonder de daarvóór noodzakelijke voorafgaand verkregen goedkeuring - onderhoud en reparaties verrichten aan schuurkerken.

Helemaal vrij waren de katholieke kerkbesturen echter nog geenszins: voor vernieuwing of vergroting had men nog steeds toestemming nodig! De Burgakker was, evenals het grootste deel van Boxtel, tot het jaar 1788, onverhard. In dat jaar reisde Boxtelaar **Hendrik Verhees** in opdracht van het dorpsbestuur naar Brussel om daar keien te kopen voor verharding van onder meer de Burgakker. Die verharding vond plaats vanwege het vele verkeer van en naar de schuurkerk. In dat jaar kreeg de schuurkerk en nieuwe vloer van blauwe, waarschijnlijk arduinen tegels.

Najaarsstorm beschadigt schuurkerk

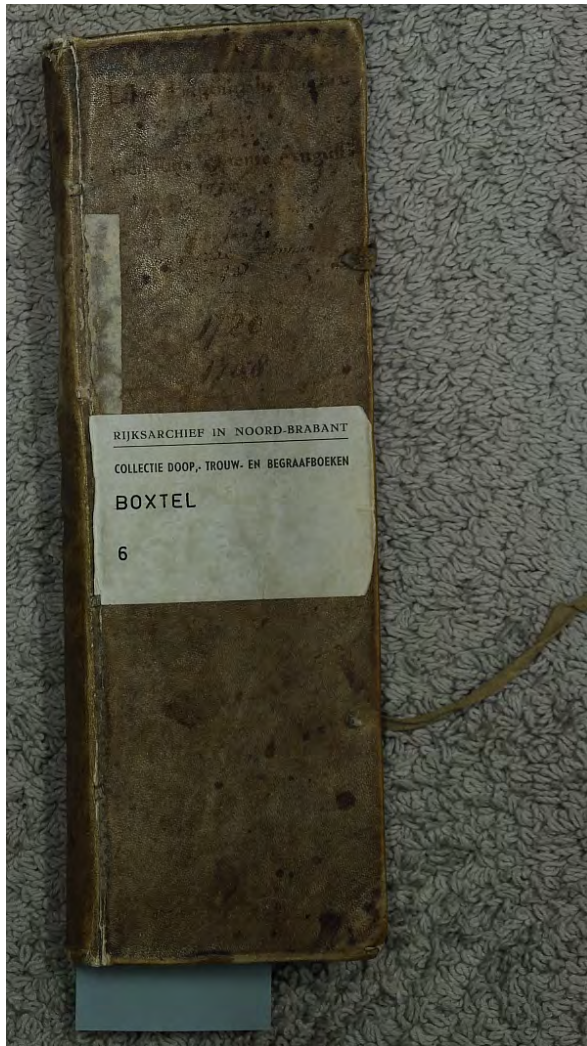
Zondag 9 november van het jaar 1800 teisterde een zware najaarsstorm Boxtel. Hoewel het schip van de Sint-Petruskerk al in 1684 was ingestort, stond tot dat moment de noordelijke muur van het schip nog overeind: genoemde storm deed de muur alsnog instorten. Ook de schuurkerk aan de Burgakker kreeg het hard te verduren en liep behoorlijke schade op. We zijn daarover geïnformeerd omdat de toenmalige pastoor, deken **Frans du Messie**, daarover een aantekening maakte in het doopboek. Dit doopboek berust thans in het BHIC te 's-Hertogenbosch.

Tastbare overblijfselen schuurkerk

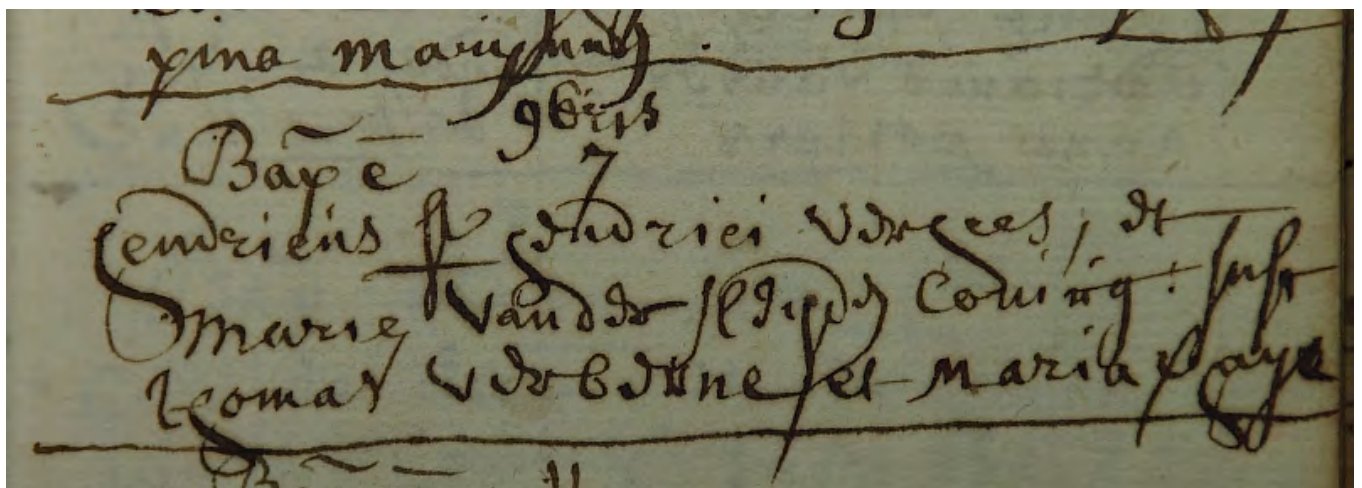
Van de schuurkerk zelf bleef niets bewaars, zelfs geen afbeelding. Van het interieur tonen we hierna een tweetal voorwerpen. Het ene diende ter aankleding, het andere betreft een gebruiksvoorwerp, ter registratie van een deel wat er allemaal in deze kerk gebeurde.

Schilderij met de afbeelding van het Heilig-Bloedwonder. Heeft in de schuurkerk gehangen. Thans aanwezig in de Sint-Petrusbasiliek.

Doopboek schuurkerk Boxtel

Inschrijving doop Hendrik Verhees, december 1744

Conflict tussen pastoor en parochieel koor

In 1808 brak er een conflict uit tussen de pastoor en het zangkoor. Het zangkoor eiste bij monde van de voorzanger een hogere vergoeding voor het zingen van de mis; het koor ging zich als een zelfstandig orgaan beschouwen. **President Van Gils**, die op 22 januari 1808

Boxtel bezocht, maakt van de twist melding: hem is verteld, dat de opstandige zangers aan de deken hebben gezegd dat zij, als ze geen orgel krijgen, niet langer zullen zingen. Dit was eigenlijk een voor die tijd ongehoorde actie van een kerkkoor. Mogelijk dat hier een echo klinkt van de gevolgen van die periode: o.a. de Verlichting, Franse Revolutie en de Nederlandse patriottentijd? De autoriteit, ook die van een pastoor, leek niet langer onaantastbaar. **Antonius van Gils** was president van het seminarie **Klein-Herlaer** te Sint-Michielsgestel en was goed bekend in Boxtel, waar hij veel vrienden had.

3. Einde van schuurkerk en pastorie

Schuurkerk gesloopt

Hoewel de middeleeuwse Sint-Petruskerk al in 1798 in principe en in 1809 (koning **Lodewijk Napoleon**) definitief terug werd gegeven, zou het nog duren tot 1823 voordat het verzet van vicaris **Antonius van Alphen**, zelf geboren aan de Burgakker, tegen herbouw van de kerk eindigde en er eindelijk geld was voor restauratie. November 1827 werd de Sint-Petruskerk weer in gebruik genomen. Een jaar later, in 1828, werd de schuurkerk aan de Burgakker afgebroken. De bruikbare resten werden verkocht.

Op 12 september 1828 de houten afbraak openbaar verkocht om kleine hopen, die tezamen f 426,25 opbrachten. Deze koopenningen moesten op de 15 november daaraanvolgend betaald worden aan Jan Servaas Deppen, kerkmeester.

Enkele honderden bossen riet van het dak en de plavuizen, die tezamen f 373,90 opbrachten moesten reeds de 15^e september voldaan worden. Het afbreken kostte het kerkbestuur f 128,80.

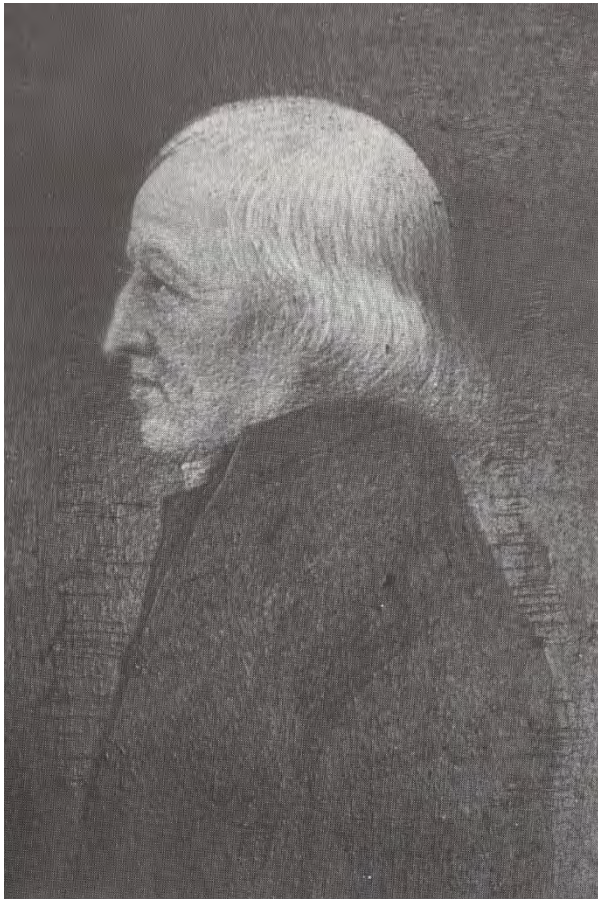
Met stenen, afkomstig van de gesloopte schuurkerk werd een muurtje gemetseld langs de kerkbleijk (bleekveld), een grasveld gelegen naast de schuurkerk, tussen dit gebouw en de Dommel.

In 1910 wordt op de hoek van de voormalige kerkbleek (Hoek Burgakker en fietspad naar Raaphof) een riant woonhuis gebouwd als woning voor het hoofd van de school die werd gebouwd op de locatie waar de schuurkerk had gestaan. Daar woonden onder meer **H.M. van Griensven**, die tussen 1899 en 1937 hoofd van Lager Onderwijs en MULO was. Ook meester en dirigent (**Zangvereniging Sint-Petrus & Sint-Cecilia**) **Jacques Driessen** woonde er. Vanaf 2010 is het pand in gebruik bij school **SintLucas**.

In 1908 verees op de locatie van de schuurkerk een nieuw schoolgebouw, dat dienstdeed als openbare MULO- en tekenschool. In 1962 wijzigde de functie en kreeg het de naam **Katholieke Levensschool voor Boxtel en Omgeving**. Het woord **Levensschool** siert thans nog de muur van de topgevel aan Burgakkerzijde. Ook dit gebouw is in gebruik bij school **SintLucas**.

Pastorie Burgakker bleef nog in gebruik

De pastorie gaf in de laatste periode van de schuurkerk onderdak aan pastoor en deken (van Orthen) **Franciscus Antonius de Wijs**. Na de heringebruikname van de Sint-Petruskerk was in die omgeving niet direct een geschikt onderkomen beschikbaar dat als pastorie kon dienen. Gevolg was dat de pastoor en zijn kapelaans bleven wonen in de pastorie aan de Burgakker.

Franciscus Antonius de Wijs

Pastorie verhuist naar Dekanij op Duinendaal

Op het huidige adres Duinendaal nr. 2 was het fraaie grote pand **Dekanij** gelegen, dat vóór de Reformatie woning was geweest van de deken van het Boxtelse kapittel. Het werd tijdens de Reformatie woning van drossaard **Jan Bowier**. Later woonde daar gemeentesecretaris **Petrus Cuijpers**, wiens werkplek aanvankelijk lag in een ruimte naast het raadhuis (huidige Heilig Bloedkapel en omliggende ruimten) in de Sint-Petruskerk. Toen het gemeentebestuur in 1823 bij aanvang van de restauratie van de kerk zonder raadhuis en werkruimte voor de secretaris kwam te zitten, werkte Cuijpers vanuit zijn huis, de Dekanij. Hij verhuurde tevens ruimte aan het dorpsbestuur voor opslag van het archief en ruimte om te vergaderen. Na het overlijden van Cuijpers kocht het kerkbestuur de Dekanij, liet het oude pand slopen en op hetzelfde grondplan een nieuw pand bouwen, dat zou gaan dienen als pastorie. Dit pand bleef bewaard tot op de dag van vandaag. In 1845 verhuisde de inmiddels bejaarde deken De Wijs met zijn kapelaans van de pastorie aan de Burgakker naar het nieuwe pand op Duinendaal. Tegenwoordig (2015) doet het dienst als pastorie van de **Heilig-Hartparochie** en werd in 2011 nog gerestaureerd, waarbij een waarschijnlijk bij de herbouw in 1845 aangebrachte muurschildering achter behang werd herontdekt.

Deken De Wijs deed op 28 maart 1852 afstand van zijn pastorie en dekenaat. Hij overleed te Boxtel op 7 september 1853, in de gezegende leeftijd van 79 jaar. De Wijs was ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Hij werd begraven op het kerkhof rond de Sint-Petruskerk,

waar zijn graf - toe aan restauratie(!) - thans nog aanwezig is aan de noordoostelijke zijde van genoemd kerkhof.

Graf Franciscus Antonius de Wijs 1773-1853

Aan
den zeer Eerwaardigen Heer
Franciscus Antonius de Wijs,
Pastoor te Bostel,
Landdeken van het District Orthen, Provisor
van het Seminarie van 's Hertogenbosch,
Ridder van den Nederlandschen Leeuw,
als een nederig blijk van verbied en hoogachting,
opgedragen

door

A. W. B.,
Priester.

op den 16 Maart 1849.

A. van der Meijden. Bostel, 10.49.

Lofzang door collega-priester bij gelegenheid van het 50-jarig priesterschap van Franciscus Antonius de Wijs, 16 maart 1849

Roemloos einde pastorie aan Burgakker

Welke bestemmingen het fraaie herenhuis aan de Burgakker dat als pastorie van de schuurkerk dienst deed tussen 1672-1845 en na 1845 allemaal heeft gehad, is niet bekend. Wel is bekend dat het pand kennelijk waardevol genoeg werd geacht om in het jaar 1931 te

worden opgenomen op de **Voorlopige lijst van Rijksmonumenten**.

Voorts weten we hoe het pand in de laatste jaren van zijn bestaan werd gebruikt en wie er woonden. Zo werd **Sepha (Josepha Lamberta) Toemen** december 1932 geboren in deze voormalige pastorie. Haar ouders huurden delen van het pand van eigenaresse, mevrouw **Van Elk-Manders**. Op de begane grond huurden ze de twee kamers aan de rechterzijde van het huis, evenals de van een plat dak voorziene uitbouw, de woonkeuken, aan de achterzijde. In deze uitbouw was aan Burgakkerzijde voor hen de voordeur. Boven huurden ze drie slaapkamers.

De vader van Sepha, **Willem Toemen**, had een wasserij met drie man personeel in een deel van een voormalige weverij achter de pastorie. Daar werd de zolder gebruikt voor het drogen van de was. Er was een luik met een katrol waarover een hijstouw liep, om manden met wasgoed omhoog te hijsen en weer neer te laten. Sepha's vader greep een keer het touw mis, viel elf meter naar beneden en overleefde het wonderwel zonder blijvend letsel. De wasserij werd omstreeks 1940 beëindigd. Vader Willem werd inmiddels gemobiliseerd en verbleef, opgeleid tot hoefsmid, aan de Grebbeberg. De kelder was in de oorlog in gebruik als schuilkelder: bereikbaar via een schuin luik aan de buitenzijde. Sepha's vader, inmiddels weduwnaar geworden, verhuisde omstreeks 1954 naar de Gildenhof.

Het pand werd tevens bewoond door de heer **Wim Kerkenaar** met vrouw en zoon Rob. Zij hadden een eigen ingang aan de achterzijde. Na zijn scheiding bleef Wim er alleen wonen. In de woning naast de pastorie woonde de heer **Van der Haagen**, vader van **Adriaan van der Haagen**, oprichter van de eveneens achter de pastorie gelegen meubelfabriek **Novum**, ondergebracht in een ander deel van de voormalige weverij. Een overblijvend deel van de pastorie, de benedenkamers links van de centrale gang waren in gebruik door meubelfabriek Novum. Er werd hout en houtfineer opgeslagen. De achterste kamer diende als schaftlokaal voor het personeel van de meubelfabriek. In 1955 verhuisde Novum naar de Van Salmstraat waar zich later het industrieterrein ontwikkelde.

Mogelijk stond de pastorie de laatste vijf jaar van haar bestaan leeg. Zoals hiervoor reeds gezegd: in 1931 kreeg de historisch belangrijke pastorie van de Boxtelse schuurkerk een plaats op de voorlopige lijst van rijksmonumenten. Niettegenstaande dit gegeven vond het pand omstreeks 1960 alsnog een roemloos einde door sloop.

Tot slot volgt nog informatie op basis van een interview dat scribent dezes in 2011 hield met eerder genoemde **Sepha Toemen**.

Onderstaand verhaal mocht ik optekenen uit de mond van **Sepha van Eijndhoven-Toemen** tijdens een interview op maandag 7 februari 2011 's middags 13.30 uur bij haar thuis op Molenhof nummer 1-14.

Sepha van Eijndhoven-Toemen

Sepha had reeds telefonisch gereageerd op vrijdag 4 februari naar aanleiding van het een dag ervoor in Brabants Centrum verschenen artikel van mijn hand over schuurkerk en pastorie aan de Burgakker te Boxtel.

Geïnterviewde is **Josepha Lamberta (roepnaam Sepha) Toemen**, geboren te Boxtel op 29 december 1932. Haar ouders waren **Wilhelmus (Willem) Johannes Toemen**, geboren op ... 1904 en overleden 1 november 1982 en **Wilhelmina Johanna de Leeuw**, geboren te Vught op 24 december 1900, overleden in 's-Hertogenbosch op 12 augustus 1950.

Sepha's ouders trouwden waarschijnlijk in Vught, omstreeks in 1928. In Vught werd in 1930 Sepha's oudere zus Annie geboren. Ergens tussen 1930 en 1932 verhuisden Sepha's ouders naar Boxtel en huurden daar van mevrouw **Van Elk-Manders** een deel van de voormalige pastorie van de schuurkerk aan de Burgakker te Boxtel. Zij huurden, staande voor de frontgevel met hoofdingang, het deel rechts van de ingang, zijnde twee grote, hoge kamers, voorts beneden nog een woonkeuken, die achter het pand was aangebouwd. Deze woonkeuken was een aanbouw en was lager dan de pastorie zelf en had een plat dak. In dat deel bevond zich, aan Burgakkerzijde, ook hun huisdeur. Op een der foto's, afkomstig van

Elise van Elk is dat nog te zien. In de woonkeuken was ook het toilet. Sepha herinnert zich dat het pand toen al oud en vervallen was, ze zegt daarover: ‘de paddestoelen groeiden uit de plinten’...

Geen tuin, wel binnenplaatsje

Er was geen tuin bij hun woongedeelte van de voormalige pastorie, wel een binnenplaatsje dat begrensd werd door aan een zijde de woonkeuken, aan de andere zijde door de achterzijde van de pastorie. Onder het pand lag een kelder. Deze was van buiten bereikbaar door een enkel schuin luik dat tegen de achterzijde van het pand, op hun binnenplaats lag. Sepha weet nog dat de kelder in de oorlog als schuilkelder gebruikt werd. Daardoor weet ze ook nog dat er aan weerszijden nissen waren: twee maal vijf is tien nissen, waarvan Sepha vermoedt dat ze vroeger dienden om wijnflessen op te slaan. Ze herinnert zich niets van een trap in de kelder die uitkwam in het pand zelf. Ook kan ze, van de keren dat ze in het overige deel van het pand is geweest niet herinneren dat er een deur was die naar de kelder leidde.

Ze weet wel dat het overige deel dan het huis beneden door meubelfabriek Novum werd gebruikt voor opslag van materialen voor de productie van meubels: hout en houtfineer. De achterste kamer links beneden werd door de werknemers van Novum gebruikt als schaftlokaal. Tussen de middag aten ze daar hun boterhammen op.

SCHOUW IN KAMER PASTORIE MET SCHILDERING

Sepha is als kind wel in het overige deel van de voormalige pastorie geweest, nieuwsgierig als ze was. Bij het binnengaan van de hoofdingang was er een gang waar aan weerszijden kamers lagen.

De vloer van de gang was betegeld met zwarte plavuizen met een klein wit rondje ertussen. Volgens Sepha hadden de kamers er houten vloeren.

De eerste kamer links had een schouw die, boven de schoorsteenmantel, was voorzien van een schildering. Volgens Sepha op doek geschilderd. Ze herinnert zich de kleuren rose en grijs. De schildering bestond uit een soort engelfiguur zonder vleugels, of een heilige die schuin omhoog kijkt. Sepha verduidelijkt: ‘zoals je die afbeeldingen ook nog wel op oude prentjes tegenkomt’.

Boven behoorden drie slaapkamers tot het deel van het huis dat haar ouders huurden.

Sepha bracht wekelijks de huur naar huiseigenaar, mevrouw Van Elk-Manders die vlakbij woonde. Ze kreeg bij die gelegenheid van mevrouw Van Elk-Manders tien cent fooi.

WILLEM TOEMEN BEGINT WASSERIJ OP DE BURGAKKER

Sepha's vader begon in een deel van de voormalige weverij achter hun huis een wasserij: **‘Was- en Strijkinrichting W.J. Toemen’**. In dit oude (186.) gebouw werd de zolder benut als droogzolder. Vader Willem is daar op een keer elf meter (!) omlaag gevallen. Er was op de droogzolder een luik met een katrol met touwen waarmee de manden met was omhoog- of omlaag werd gelaten. Hij greep op een keer het touw mis en viel aldus elf meter omlaag. Hoewel danig gekneusd is hij zelf nog naar het huis van dokter (huisarts) Hoek gelopen om zich te laten behandelen... Zijn vader had drie man personeel in dienst: **Wim Heesbeen** (broer van de vader van Ed Heesbeen, onze oud-buurman), **Piet van der Steen** en **Drieka van de Wiel-van den Broek**. Het wassen deed vader Willem zelf, het personeel

zorgde voor sorteren van de was, mangelen, strijken, vouwen en bezorgen op de fiets met mand.

Toon van Elk had zijn leerlooierij annex horlogebandjes fabriek (merk '**Cura**') eveneens in een deel van de voormalige weverij. Toon was getrouwd met **Francisca (Cis) van Heesch**. Cis was een dochter van de '**Rooie van Heesch**', de caféhouder op het huidige einde van de Rechterstraat, het pand thans in gebruik door dierenarts Hoekstra. Toon en Cis kregen twee kinderen, een zoon, Lambert – wie het minder goed verging - en een dochter, Elise.

In het pand naast de pastorie en woonkeuken, derhalve aan de zijde van de Burgakker, woonde de heer **Van der Haagen**, grootvader van Hans van der Haagen. Daar weer naast - meer richting van de Rechterstraat – de dames **Corduwener** en daarnaast de heer **Loerakker** die gehuwd was met .. **Van Geel** (familie van de manufacturenwinkel)

Sepha heeft, als twaalfjarige, nog naailes gehad van **Corrie Entink**. Ze behaalde daar twee diploma's: coupeuse en costumière. Sepha woonde circa tweeëntwintig jaar op de Burgakker. Na haar schooltijd ging ze werken bij **Van Hoogerwou**, tegenover de achterzijde van hun huis, aan de overzijde van de Dommel. Ze werkte daar op het atelier: verrichtte zoom- en strijkwerkzaamheden.

Het pand werd in de tijd dat zij er woonde ook bewoond door de heer **Kerkenaar** en zijn gezin (vrouw en zoon Rob). Later is hij gescheiden en woonde hij er alleen. Zij hadden een eigen ingang, gelegen aan de achterzijde van het pand. Via een daar gemaakte trap en het platdak van de woonkeuken bereikten zij hun woning via een daar aangebrachte deur.

De wasserij van vader Willem Toemen werd omstreeks 1940 beëindigd. Haar vader was toen in dienst – mobilisatie - en opgeleid tot hoefsmid. Hij werd gelegerd bij de Grebbeberg.

Nadat haar vader was teruggekeerd in Boxtel trad hij in loondienst bij Toon van Elk die een leerlooierij bezat en het door hem zelf gelooide leer in eigen fabriek verwerkte tot horlogebandjes van het merk **Cura**.

Ongeveer in 1954 verhuisden de vader van Sepha naar de Gildenhof. Hij was, na weduenaar te zijn geworden omdreeks 1953 hertrouwd met **Els Knirim**, zus van de toenmalige juwelier Knirim.

Sepha trouwde op 13 november 1957 met **Joseph van Eijndhoven**, een geboren Boxtelaar. Joseph werkte als bedrijfsleider bij **MIB (Van Schaijk)**. Hij was lid van Boxtels harmonie en bespeelde de bas... Gedurende twintig jaar was hij voorzitter van dat gezelschap. Hij overleed op 54 leeftijd op 28 april 1987. Sepha zelf is lid geweest van zangvereniging **Sint-Petrus & Sint-Cecilia**.

Literatuur/bronnen:

- Piet Dorenbosch, *De Boxtelse St.-Petrus* (2 delen), Stichting Red de Toren, Stichting Hartje Boxtel;
- Hendrik Verhees, Stichting, *HENDRIK VERHEES, een grensoverschrijdende Brabantse landmeter, cartograaf en patriot (1744 - 1813)*, Stichting Hendrik Verhees, 1990;
- Brabants Heem, 1983, XXV I blz. 22-36;

- interview door schrijver dezes met Sepha Toemen, maandag 7 februari 2011.
